

بازشناسی کتیبه‌های یک بنای صفوی در شیراز؛ نمونه موردی: مدرسه خان

محمدرضا احمدی^۱

فاطمه هوایی^۲

چکیده

پیش از ظهور اسلام، کتیبه‌ها عموماً در دل کوه‌ها و بر روی تخت سنگ‌های بزرگ نگارش می‌یافتند و بیشتر جنبه ثبت و ضبط رویدادهای تاریخی، اقدامات و افتخارات پادشاهان و حکمرانان را بر عهده داشتند اما بعد از اسلام کتیبه‌ها در بناها به کار گرفته شد و وضعیت آن‌ها تغییر کرد. به کارگیری کتیبه‌ها در معماری اسلامی نشانه‌ای جهت بیان عقاید دینی و مذهبی هنرمندان هر دوره بوده است. مدرسه خان به عنوان یک بنای بسیار مهم باقی مانده از دوره صفوی در شهر شیراز قرار دارد. آن چه این مدرسه را نسبت به مدارس دیگر این شهر معروف کرده، معماری و به ویژه کتیبه‌های زیبای آن است. هر چند این مدرسه در ادوار مختلف از صفوی تا به حال دچار تخریب‌ها و مرمت‌های زیادی شده و بسیاری از کاشی‌کاری‌های اصلی بنا از بین رفته اما کتیبه‌های مرمت شده نیز در نوع خود بی‌نظیر است. هدف از انجام این مقاله بررسی کتیبه‌های مدرسه خان از لحاظ موضوع و محتوا می‌باشد که در منابع دیگر کمتر مورد بررسی قرار گرفته و روش پژوهش نیز بر اساس کتابخانه‌ای و بازدید میدانی صورت گرفته است. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد موضوع کتیبه‌های این مدرسه علاوه بر آیات قرآنی، شامل مناجات نامه، احادیث و نام کاتبان قدیم و جدید می‌باشد که در هیچ یک از پژوهش‌های پیشین کار نشده و در آخر مقاله به صورت جدول دسته بندی شده است.

واژگان کلیدی: کتیبه، صفویه، مدرسه خان، شیراز، معماری.

۱ پژوهشگر حوزه گردشگری شیراز (نویسنده مسئول)؛ پست الکترونیکی: wvja_۲۴@yahoo.com

۲ کارشناس مدیریت جهانگردی

مقدمه و بیان مسئله

کتیبه نگاری در طول ادوار گذشته تأثیر بسیار بزرگی بر باورها و اعتقادات یک جامعه داشته است. از زمان‌های قدیم، نوشته‌های خطی به عنوان تنها وسیله تزئینی، کاربرد داشته و از تصاویر خبری نبود، در واقع از این نوشته‌های خطی بعدها به عنوان تنها منابع تاریخی قدیمی استفاده می‌شد. با آمدن اسلام، قرآن که حامل سخنان خداوندی است به عنوان موضوعی ارزشمند و با مفاهیم عالی به استخدام هنرمندان خطاط و کتیبه نگار درآمد و هنرمندان با استفاده از این خطها به تزئین اماکن مقدسی چون مسجد، امامزاده، خانقاه و مدارس مذهبی پرداختند (شایسته فر، ۱۳۸۰، ص ۸۴). ماهیت و زیبایی کتیبه‌ها به عوامل مختلفی بستگی دارد، متن و محتوا، نوع خط، ترکیب و تناسب، نوع مواد و مصالح، اجرای دقیق و ظریف و عوامل دیگری که هر کدامشان سهمی در زیبایی یک کتیبه دارند. از میان همه عوامل یکی مضمون و دیگری خط، نقش بی‌بدیلی دارند. خط ذاتاً حاوی معناست، معنایی پند آمیز، محترم و مقدس، گویی معمار با نشانیدن خط بر همه چیز، بنا را محترم و مقدس می‌کند (مکی نژاد، ۱۳۸۸: ۳۰). خط در فضا به گونه‌ای که ضرورتاً خوانده شود به کار نمی‌رود، به نظر می‌رسد طراح، احساس حضور خط در فضا را نزد مخاطب مهم‌تر و تأثیرگذارتر از خواندن آن و دستیابی به مفاهیم آن می‌شمارد. به این ترتیب خط در همه جا از مسجد، مدرسه، قصر، خانه، کاروانسرا، مقبره، تکیه، آب انبار و... کاربردی وسیع یافته و همه چیز را متبرک کرده است. در شهر شیراز بناهای زیادی وجود دارد که با کتیبه‌های قرآنی تزئین شده اند اما در بین آن‌ها مدرسه خان با کتیبه‌های بسیار مهمش، جایگاه ویژه ای دارد. نمی‌توان به طور یقین گفت تمام این کتیبه‌ها از دوره صفوی به یادگار مانده زیرا این مدرسه در دوره‌های اخیر بسیار مورد تخریب قرار گرفته اما مرمت‌های انجام شده بر روی آن‌ها از دوره پهلوی تا به حال، کتیبه‌های این بنا را زنده نموده است. با بررسی کتیبه‌های این بنا می‌توان به این نتیجه رسید که بسیاری از آن‌ها مربوط به دوره قاجار و بعد از آن است و تعداد کمی از آن‌ها مربوط به دوره ساخت این بنا یعنی صفوی می‌باشد. نتیجه دیگر این بررسی به موضوع اکثر کتیبه‌ها اشاره دارد که همخوانی با کارکرد مدرسه دارد.

پیشینه تحقیق

در خصوص مدرسه خان چند مقاله نوشته شده اما در مورد کتیبه‌های این مدرسه کتاب یا مقاله‌ای وجود ندارد یا به صورت جزئی کار شده است. در این مورد می‌توان به مقاله میرزا ابوالقاسمی (۱۳۹۳) با عنوان ((کتیبه نگاری الوان: ویژگی‌های تاریخی و هنری کتیبه سردر مدرسه خان)) اشاره نمود که در آن به بررسی کتیبه ورودی مدرسه پرداخته است. همچنین مقاله‌ای با عنوان ((مطالعه تطبیقی ساختار بصری در کاشی‌کاری مدرسه خان و عهد صفوی)) از شیرین فشان (۱۳۹۴) به چاپ رسیده که کاشی‌کاری و نقوش آن را مورد بررسی قرار داده است. مقاله‌ای دیگر با عنوان ((جلوه‌های هنری در تزئینات کاشی‌کاری مدرسه خان شیراز)) از حسینی و همکاران (۱۳۹۷) به چاپ رسیده که در خصوص نقوش کاشی‌کاری این مدرسه می‌باشد. نصیری (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان ((بینامتنیت در مدرسه خان شیراز)) به بررسی نشانه و نمادشناسی در این مدرسه و تأثیر ملاحظه‌ها در طرح مدرسه اشاره نموده است.

روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله توصیفی و تحلیلی می‌باشد که در دو مرحله به صورت بازدید میدانی از مدرسه خان و عکس برداری از آن و یادداشت برداری از اطلاعاتی می‌باشد که در منابع مکتوب تا به حال صحبت نشده است. در بخش کتابخانه‌ای از کتاب‌ها و اسنادی که به معماری و کتیبه‌های این مدرسه اشاره شده است کمک گرفته هر چند در مورد کتیبه‌های این مدرسه منبعی وجود نداشته که البته آیات قرآنی آن از قرآن کریم استفاده شده است.

اهداف و ضرورت تحقیق

هدف از انجام این پژوهش بررسی معماری و کتیبه‌های این مدرسه می‌باشد که کتیبه خوانی آن بیشتر مورد توجه قرار گرفته زیرا در مبحث معماری مقاله‌های زیادی انتشار یافته که می‌توان از آن‌ها استفاده نمود. پیرامون معماری این بنا نیز سعی بر آن شده تا مطالبی ارائه گردد که در دیگر مقالات کمتر به آن توجه شده است. هدف از بررسی کتیبه‌های این بنا نیز، دستیابی به تمام کتیبه‌های این بنا و موضوع و مفهوم آن‌هاست. پژوهش در خصوص مدرسه خان از دو جهت حائز اهمیت می‌باشد: اول قدمت این مدرسه که به دوره صفوی می‌رسد و در شیراز از این دوره بناهای بسیار کمی باقی مانده است. دوم نوع معماری بنا می‌باشد و هر چند از معماری صفوی کمتر در آن دیده می‌شود و بیشتر مربوط به دوره قاجار است اما کتیبه‌های این بنا در نوع خود بی‌نظیر و بسیار مهم است که در قسمت‌های مختلف بنا شاهد این

کتیبه‌ها هستیم. با توجه به نبود پژوهشی کامل جهت معرفی این کتیبه‌ها، ضرورت انجام پژوهش در این خصوص بسیار مهم بود.

سؤال تحقیق

مدرسه خان از جمله بناهایی است که معماری آن بیشتر مربوط به دوره قاجار می باشد و از دوره صفوی چیز زیادی باقی نمانده است. نکته مهم در این خصوص، کتیبه‌های زیادی است که در این بنا کار شده که بسیاری از آن‌ها با کارکرد بنا هماهنگی دارد. با توجه به موضوع این مقاله، این سؤال مطرح می شود که مفهوم کتیبه‌ها و موضوع آن‌ها در مدرسه خان چیست؟

۱- کتیبه‌های اسلامی

کتیبه نویسی از مهمترین و رایج‌ترین هنرها در ایران اسلامی بوده که زینت بخش بسیاری از آثار تاریخی ایران شده است. درباره واژه کتیبه باید عنوان کرد که کلمه‌ای است عربی و در فرهنگ لغت دهخدا به مفهوم سنگ نبشته، کتابه، نوشته خطی، اهدائیه، تقدیم نامه، نوشته‌ای بر بدنه کوه یا تخت سنگ آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۳۱۱) و اصطلاحاً به نوشته‌ای اطلاق می شود که در حاشیه دور سر در عمارت‌ها، دیوار مساجد، مقبره‌ها، بقاع، گوشه پارچه‌ها، بر روی جامه و پیراهن و... نگارش میابد (همان) و به عنوان عناصری در معماری محسوب می‌گردند که به طور مستقیم حامل معنا و از نظر شکل ظاهری و محتوا و متن دارای اهمیت می باشد. این هنر در اوایل اسلام بیشتر جنبه هویت بخشی دینی، تاریخی، فرهنگی و هنری داشته است (خانی پور، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۰). (چیزی که بر ماده‌ای بادوام نوشته یا کنده شده و یا نوشته‌ای که بر سطوح سخت مانند سنگ کنده می شود، نوشته به خط درشت بر سردر مساجد، اماکن متبرکه، بناهای تاریخی و مانند آن‌ها) (بهشتی و قیومی، ۱۳۸۹، ص. ۲۰۱). همین کاربردها در دوره‌های بعد نیز مورد نظر هنرمندان در زمان‌ها و مکان‌های متفاوت بوده است. کتیبه‌ها حتی از نگاه یک غیرمسلمان نیز قابل اهمیت و جالب توجه بوده‌اند. پروفیسور پوپ ایران شناس مشهور گفته است: ((کتیبه‌ها که در پیچیدگی خطوط هیجان زیادی پدید می‌آورند، واقعاً باید در جای خود مورد بررسی قرار گیرند. آن‌ها در مقام طرح ناب در خور بیشترین تحسین هستند ولی در عین حال مسلمانان آن‌ها را دارای خواصی باطنی می‌دانند)). (پوپ، ۱۳۸۶، ص. ۱۵). از میان تزئینات معماری اسلامی، خط از همه مبهم‌تر است زیرا از میان تمام موضوعات تنها این موضوع بود که به طریقی اهمیت شمایل نگاری

داشت. آیات قرآن، مدح و ثنای بانیان یا کتیبه‌های پیروزی برای توضیح کارکرد ساختمان‌ها یا قسمت‌هایی از آن‌ها و جاودانه کردن خاطره زهد بنیان‌گذاران مورد بهره‌برداری قرار می‌گرفت. با استفاده از کتیبه‌ها می‌شد به طور دقیق هدف و نقشه هر یک از ساختمان‌ها و عناصر ساختمانی را که در بناهای گوناگون دارای عملکردهای متفاوت بود، روشن کرد و همین امر می‌تواند تا حدودی علت استفاده زیاد از کتیبه و تنوع آن‌ها را بیان کند.

۲- مدرسه خان

در زمان به قدرت رسیدن صفویان، با اعلام رسمیت مذهب تشیع، کتاب‌ها و رساله‌های متعددی در این زمینه نوشته شد. در عصر صفوی، پادشاهان به ساخت و تعمیر مدرسه و بناهای مذهبی توجه داشتند و در کنار آن‌ها بزرگان و ثروتمندان هم، مسجد و مدرسه‌های زیادی ساختند. با رشد صفویان، آثار فوق‌العاده‌ای در فرهنگ دینی و نفوذهای گسترده‌ای در زمینه آموزش به وجود آمد (وثیق و قدردان قراملکی، ۱۳۹۵: ۴۴). ساخت مدارس نه تنها در پایتخت آن روز صفویان یعنی اصفهان رایج بود بلکه در شهرهای دیگر ایران نیز ادامه داشت که شهر شیراز یکی از آن‌ها بود. مدرسه خان توسط الله وردیخان و امامقلیخان در شیراز ساخته شد. امروزه این مدرسه در محله اسحق بیگ شیراز و خیابان لطفعلی خان قرار دارد و بعد از چندین قرن هنوز خودنمایی می‌کند. شروع ساخت بنا در زمان الله وردی خان بوده اما قبل از اتمام آن الله وردی خان فوت و پسرش امامقلی خان روند ساخت آن را ادامه داد تا به پایان رسید. الله وردی خان این مدرسه را از مال حلال خود که زمینی در پای کل یا پای تل بود و خریداری کرده بود به ساخت آن اختصاص داد. در انگیزه ساختن این مدرسه گویند که وی این مدرسه را به خاطر فیلسوف و حکیم بزرگ عصر صفوی یعنی ملاصدرا ساخته که در آن به تدریس پردازد (بهروزی، ۱۳۴۹: ۲۲۶). ژان تونو در زمان شاه عباس دوم صفوی به شیراز آمده و از این شهر بازدید کرده است. او در خصوص مدرسه خان می‌نویسد: ((در این شهر مدرسه فوق‌العاده‌ای است که در دو طرف درب ورودی‌اش دو برج مدور و مزین از ملاطی به رنگ آبی قرار گرفته است. نصف این برج‌ها به سبب اینکه سه بار با بازار اطرافش طعمه حریق گردیده، خراب شده است. در این مدرسه استادانی استخدام شده‌اند که الهیات، فلسفه و پزشکی تدریس می‌کنند و حدود پانصد طلبه مشغول درس هستند)) (تونو، ۱۳۷۱: ۲۱۱). فسایی در فارس - نامه ناصری در مورد این مدرسه می‌نویسد: ((بنایی وسیع و عمارتی رفیع مشتمل بر یکصد حجره تحتانی و فوقانی و چهار طاق به ارتفاع شانزده ذرع در کمال استحکام بساخت و تاکنون طبقه زیرین این مدرسه،

بعد از گذراندن چندین زلزله به آبادی و بنای اصلی خود باقی است، طبقه فوقانی این مدرسه را بعد از خرابی از زلزله سال ۱۲۳۹ ه.ق حاج لطفعلی تاجر شیرازی، تعمیر بلکه احداث عمارتش را نمود و بر کاشی‌های رنگین که بر دیوارها و طاق‌ها به کار برده است، آیات قرآنی نوشته‌اند و در سال ۱۲۴۹ ه.ق به انجام رسید و در سال ۱۲۶۹ ه.ق حجرات فوقانی این مدرسه باز منهدم گردید و مرحوم حاجی میرزا علی اکبر قوام الملک شیرازی در سال ۱۲۷۳ آن‌ها را تعمیر نموده و تاکنون بر آبادی باقی مانده است و تمام املاک موقوفه بر این مدرسه از زمان نادرشاه، خالصه دیوان گشته است)) (حسینی فسائی، ۱۳۶۷: ۲۸۱). دیولافوا که در زمان ناصرالدین شاه قاجار به ایران می‌آید در بازدید از شیراز، مدرسه خان را اینگونه توصیف می‌کند: ((این مدرسه به شکل مربع مستطیل و دارای وسعت زیادی است. در اطراف حیاط درخت‌های کهنسال سر به آسمان کشیده‌اند. حجرات طلاب به ایوان عریضی متصل است ولی تمام آن‌ها خالی از سکنه مانده‌اند. ایوان پر از زباله و خرده مصالح و گچ و خاک است. کاشی‌هایی که در پوشش دیوارها به کار رفته بودند همه روی زمین ریخته و دیوارها هم به واسطه زلزله خرابی و آسیب زیادی دیده‌اند. در گوشه‌ای مکتب خانه‌ای دایر است و چند پسر بچه روی زمین نشسته و به درس گوش می‌دهند ولی حواس آن‌ها متوجه واردین است)) (دیولافوا، ۱۳۶۵: ۳۱۵). مؤلف آثار عجم نیز می‌نویسد: ((مدرسه خان در محله اسحق بیگ است، بنای آن را الله وردیخان افشار نهاده و امامقلی خان پسرش به اتمام رسانیده و املاک بسیاری بر مدرسه وقف کرده‌اند و تولیت آن‌ها را به اولاد ذکور قرار داده‌اند، جناب میرزا محمد شهیر به میرزا آقا بزرگ ابن میرزا شریف که از جمله ادبای عالی مشرب و فضلالی با ادب است، از اولاد ایشان است ولی آن املاک بالتمام از میان رفته و دیگران متصرف‌اند)) (فرصت الدوله، ۱۳۶۲: ۴۹۴). تا آن جا که تاریخ یاری می‌کند و اسناد گواه آن است و آثار به جا مانده نشان می‌دهد، بنای مدرسه خان به شکلی است که آن را از مدارس سراسر جهان اسلام که پیش و پس از آن بنا شده متمایز کرده است و این امتیازات نشأت گرفته از جوهره اندیشه ناب اسلامی معمار آن است که با خمیرمایه فرهنگ بومی عجین شده است (شیرین فشان، ۱۳۹۴: ۸).

شکل ۱- مدرسه خان

۳- کتیبه‌های مدرسه خان

مدرسه خان از جمله بناهایی است که در جای جای آن کتیبه‌ها وجود دارند. از سردر مدرسه تا ایوان‌های زیبای آن را کتیبه‌ها پر کرده است. در این مقاله کتیبه‌ها به ترتیب از ورودی مدرسه (سردر)، هشتی، ضلع‌های مختلف و ایوان‌ها و... بررسی خواهند شد.

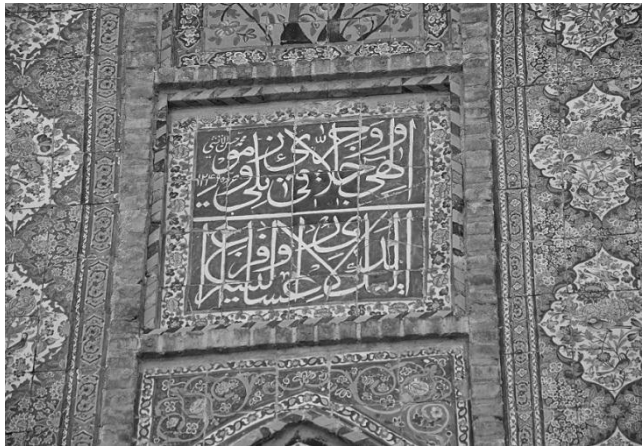
۳-۱- کتیبه‌های سردر ورودی

سردر مدرسه خان یکی از زیباترین سردرهای نه تنها شیراز بلکه استان فارس می‌باشد. همچنین این سردر یکی از مرتفع‌ترین سردر استان فارس به حساب می‌آید. ازاره‌های سنگی ورودی مدرسه جدید و در مرمت‌های اخیر کار گذاشته شده است. در ورودی مدرسه، چوبی و دولنگه‌ای می‌باشد که بر روی آن میسمارهایی دیده می‌شود. در اطراف در ورودی ازاره سنگی وجود دارد که در بالای آن نقش دو پرنده یا طاووس حجاری شده است. در کنار در ورودی، ۶ طاق‌نما که ۳ طاق‌نما در سمت راست و ۳ طاق‌نما در سمت چپ قرار دارد و بالای آن‌ها با کاشی هفت رنگ و با نقش مایه گل و مرغ تزئین شده است. در دو طرف سردر ۱۴ قاب بندی در اصطلاح محرابی وجود دارد که نقش مایه بعضی از آن‌ها گل و بوته و بر

روی برخی از آن‌ها مناجات نامه منسوب به حضرت علی(ع) و با کاشی معرق نوشته شده است. در پایان مناجات نامه تاریخ نوشتن کتیبه به سال ۱۲۴۹ ه.ق یعنی اواخر حکومت فتحعلیشاه قاجار آمده و نام کاتب ((محمدحسین الآتشی)) ذکر شده است. از این کاتب در بناهای شیراز چیز دیگری به غیر از مدرسه خان دیده نشده است.

قسمتی از مناجات نامه:

الهی و خَلَّاقی و حِرْزِی و مَوْتَلِی إِلَیْکَ لَدَی الْإِعْسَارِ وِ الْیُسْرِ أَفْزَعُ
 الاهی تری حالی و فُقْری و فَاقْتِی و أَنْتَ مُنَاجَاتِی الْخَفِیَّةَ تَسْمَعُ
 الاهی لَیْنِ عَذْبَتِنِی أَلْفَ حِجَّهِ فَحَبْلِ رَجَائِی مِنْکَ لَا یَنْقَطِعُ
 لَکَ الْحَمْدُ یَا ذَالْجُودِ وِ الْمَجْدِ وِ الْعُلَى تَبَارَکْتَ تُعْطِی مَنْ تَشَاءُ وِ تَمْنَعُ

شکل ۲- کتیبه مناجات نامه

در قاب بندی های پایین دو طرف، نام نقاش و کارخانه کاشی پز یعنی ((نقاشی محمود نقاش زاده)) و کارخانه ((غفوری)) بر روی کاشی آمده است. در کمرکش سردر، یک کتیبه بسیار زیبا که به کتیبه الوان معروف است بر روی کاشی لاجورد و با خط ثلث سفید نوشته شده که مضمون آن ستایش پیامبر(ص) و در قسمتی دیگر نام بانی مرمت سردر آمده و این کتیبه در نوع خود در ایران بی نظیر است و به دلیل رنگ‌های مختلفی که در آن کار شده به الوان معروف شده و هنر ((چشمه حروف)) در آن کار شده و در

پایان کتیبه نام کاتب آن یعنی ((عبدالله)) نوشته شده و تاریخ مرمت کتیبه ۱۲۷۹ ه.ق آمده است. در بالای این کتیبه باز قاب‌های محرابی و نقوش گل و بوته و گل و مرغ دیده می‌شود. در بالای این کتیبه‌ها، اتاق هفت دری ملاصدرا با هنر گره چینی قرار گرفته و بالای اتاق یک مقرنس در اصطلاح مقرنس پله‌ای وجود دارد که به طرز بسیار زیبایی کار شده است. در بالای سردر ورودی و بر روی کاشی لاجورد به خط ثلث سفید سه سوره از قرآن نوشته شده است. این سوره‌ها شامل ((والضحی)) نود و سوّمین سوره قرآن، ((الشمس)) و ((کوثر)) صد و هشتمین سوره قرآن می‌باشد و در آخر تاریخ ۱۲۷۸ ه.ق آمده است.

۱-۱-۳- کتیبه الوان سردر ورودی

یکی از زیباترین قسمت‌های سردر ورودی و مدرسه خان کتیبه‌ای است که به کتیبه الوان معروف است و در نوع خود در ایران بی‌نظیر شده و شاید نمونه آن را بتوان در تهران و در امامزاده زید(ع) در بازار تهران مشاهده کرد. اما زیبایی کتیبه مدرسه خان به مراتب بیشتر است. مشخصات این کتیبه به این صورت است:

۱. طول کتیبه ۱۸ متر و ۷۰ سانتیمتر (کتیبه در سه بخش نوشته شده که بخش میانی طولانی‌تر از دو بخش اول و سوم می‌باشد)

۲. عرض و پهنای کتیبه ۱۲۰ سانتیمتر

۳. محدوده نوشتاری کتیبه ۷۰ سانتیمتر

۴. استفاده از کاشی‌های ۲۰ سانتیمتری

۵. استفاده از رنگ‌های مختلف در کتیبه (الوان)

۶. هنر چشمه حروف در کتیبه (چشمه حروف مثل میم، ظ، ط، ه و... رنگ آمیزی شده است)

۷. قلم ثلث سفید بر زمینه لاجوردی

۸. استفاده از ((لا)) متوالی که ۲۳((لا)) را تشکیل داده است. (کاتب در این کتیبه الف و لام‌ها را به یکدیگر متصل کرده)

۹. گزارش اقدامات مرمتی حاجی قوام(علی اکبر قوام) در زمان طهماسب میرزا مؤید الدوله حاکم فارس و

شیراز

۱۰. در هم آمیختن کاشی‌های جدید و قدیم

۱۱. بخش اصلی مرمت مربوط به قسمت ((العتساف رکن الرکین)) می‌باشد
۱۲. نام ناصرالدین شاه قاجار با رنگ زرد در یک شمشه در وسط کتیبه و بالای در ورودی مشخص شده که نشان از مرمت مدرسه در زمان او می‌باشد.

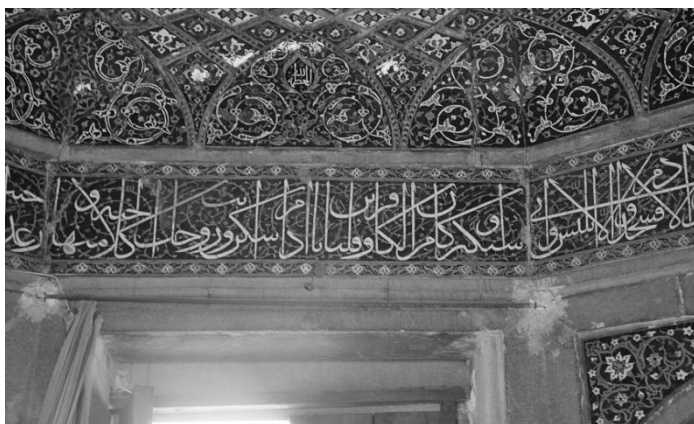
شکل ۳- کتیبه الوان سردر

۲-۱-۳- متن کتیبه الوان

الحمد لله الذى منه الابتدا و اليه الانتهاء و سلم و الصلوه على خاتم الانبياء محمد المصطفى و آله الاصفيا، سيما على المرتضى وزيره و وصيه الكامل الاكرم و وليه العامل الاعلم و زوج بنته الناصر العالم الاقدم و باب المدارس حقيقه الاعظم ثانى الاصحاب الكسا اما بعد قد وفق الامر الجزيل فى ز من السلطان الجليل صاحب المجد العز و السرير و الكليل السلطان بن السلطان الاجل ناصرالدین شاه قاجار ادام الله له الاقبال و ابقاه بالعزاز و الاجلال حين ولايه اعدل الحكام نار الاحكام طهماسب ميرزا ملقب بمويد الدوله بتجديد المدرسه الابديه القديمه و بنا الابنيه القديمه الناشر الصحايف العدل و الانصاف و الكاسر الجنحه الجور و الاعتساف الرکن الرکین الاعظم مقرب الخاقان الامير تومان الافخم الحاج الاكرام الحاج قوام الملك لا زوال دوام عزته و قوام شوکتہ فى شهر جمادى الآخر من سنه ۱۲۷۹. کتبه الداعى الدوله القاہره عبدالله غفر له (ميرزا ابوالقاسمى، ۱۳۹۳: ۵۹).

۲-۳- کتیبه‌های هشتی

بعد از سردر ورودی، هشتی مدرسه قرار گرفته که به وسیله دو راهرو به فضای مدرسه راه دارد. یکی از ویژگی‌های هشتی این مدرسه، نوشتن القاب خداوند دور تا دور آن می‌باشد که شامل ۸ لقب از جمله ((البقاء الله، العطاء الله، القدر الله، القوه الله، العظمه الله، العزه الله، الملك الله و الحمد الله)) است و همچنین قسمتی از سوره بقره که دوّمین سوره قرآن است نیز در هشتی و بر روی کاشی معرق کار شده که آیات ۳۱ تا ۳۷ را شامل می‌شود. هدف عمده سوره بقره هدایت انسان می‌باشد. این سوره از لحاظ محتوا هم از اصول عقاید سخن گفته و هم احکام مسائل عبادی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی را مطرح کرده است. در آخر آیات نام خطاط آن یعنی ((صیرفی)) آمده است. در گوشه‌ای از هشتی و بر روی کاشی معرق تاریخ اتمام مدرسه به سال ۱۰۲۴ نوشته شده که در این تاریخ مدرسه خان به دست امامقلی خان به اتمام می‌رسد.

شکل ۴- کتیبه هشتی

معمار بنا

روبروی در ورودی یک پنجره مشبک (فخرمدین) قرار دارد و در بالای این پنجره نام معمار بنای مدرسه یعنی ((حسین شماعی)) بر روی کاشی به صورت ((کمر خلائق ساعی عز دین حسین شماعی)) نوشته شده است.

۳-۳- کتیبه‌های حیاط مدرسه

در حیاط مدرسه خان کتیبه‌های بسیار زیادی وجود دارد که دور تا دور حیاط، ایوان‌ها و... را در بر می‌گیرد. بسیاری از کتیبه‌ها در ضلع‌های مختلف در ادامه یکدیگر آمده است که به ترتیب از ضلع غربی معرفی می‌شوند.

۱-۳-۳- ضلع غربی

در این ضلع قسمتی از سوره ((انسان)) که هفتاد و ششمین سوره قرآن است نوشته شده که ابتدای سوره از نیمه ضلع شمالی آغاز و آخر سوره در ضلع غربی به پایان می‌رسد. سوره انسان یا دهر دارای ۳۱ آیه می‌باشد و محتوای آن آفرینش انسان و سپس از هدایت و آزادی او سخن می‌گوید. در بخشی دیگر از پاداش و ابرار نیکان، اهمیت قرآن و مشیت الهی سخن به میان آمده است.

۲-۳-۳- دو کتیبه ضلع غربی

در ضلع غربی مدرسه و دور دو دریچه، دو کتیبه وجود دارد که در نوع خود بی‌نظیر است. متن دو کتیبه تکمیل کننده یکدیگر هستند و مضمون آن صلوات بر ائمه (ع) می‌باشد. متأسفانه در مرمت این دو کتیبه دقت کافی وجود نداشته و چند کاشی از آن‌ها به اشتباه عوض شده است. متن دو کتیبه به شرح زیر می‌باشد:

کتیبه اول: الحمد لله رب العالمین، الذین الوحد و صلواہ سید النبیین و سلام علی سید الاصفیاء و سید الانبیاء محمد بن عبدالله خاتم النبیین و صل علی طیبین و صل علی علی بن ابی طالب و صل علی الصدیقه و صل علی فاطمه الزهرا امّ الائمة الراشدین، صل علی امام تاحسن المجتبی و صل علی کتیبه دوم: الحسین الشہید و صل علی بن الحسین و صل علی محمد بن علی و صل علی جعفر بن محمد و صل علی موسی بن جعفر کاظم و صل علی بن موسی و صل علی محمد بن علی و صل علی بن محمد النقی و صل علی حسن بن علی العسکری و صل علی محمد بن حسن الحجّه القائم المهدی علیهم السلام

۳-۳-۳- ضلع جنوبی

از ابتدای این ضلع سوره ملک آغاز می‌شود و تمام ضلع را در بر می‌گیرد و سوره در قسمتی از ضلع شرقی به پایان می‌رسد. سوره ملک که نام‌های دیگری چون منجیه (نجاتبخش) و واقیه یا مانعه دارد دارای ۳۰ آیه می‌باشد و محتوای آن شامل مبدأ و صفات خداوند و خلقت آسمان‌ها و ستارگان و زمین و... و همچنین مباحثی پیرامون معاد و تهدید کافران را شامل می‌شود.

۳-۳-۴- ضلع شرقی

در ضلع شرقی و با اتمام سوره ملک، سوره قیامت آغاز که آیات ۱ تا ۴۰ را در بر می‌گیرد و تا پایان ضلع ادامه پیدا می‌کند. در پایان این ضلع نام خطاط آقای محمد نعمتی و کاشی ساز آقای تیرانداز و تاریخ آن ۱۳۷۸ شمسی و ۱۴۲۰ ه.ق نوشته شده است. موضوع سوره قیامت با توجه به نام آن به موضوع معاد و روز قیامت اشاره دارد.

۳-۳-۵- ضلع شمالی

از ابتدای این ضلع قسمتی از سوره آل عمران و آیات ۱۴۴ تا ۱۵۲ نوشته شده که تا نیمه ضلع ادامه پیدا کرده و در آخر نام خطاط آن یعنی نسابه نوشته شده است. از نیمه دوم ضلع شمالی سوره ((انسان)) آغاز که تا آخر ضلع غربی را در بر می‌گیرد. محتوای این سوره درباره دعوت مؤمنان به اتحاد و صبر در برابر دشمنان می‌باشد و موضوعاتی چون توحید، صفات خداوند، معاد، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، تولی، تبری و حج مورد بررسی قرار گرفته است. اما آیات ۱۴۴ تا ۱۵۲ به یکی از مهمترین رویدادهای زمان پیامبر(ص) یعنی جنگ احد اشاره دارد و به این نکته می‌پردازد مسلمانان با وجود اتحاد در ابتدای این جنگ اما با یک خبر دروغین در جنگ شکست خوردند.

۳-۳-۶- احادیث داخل حیاط

به غیر از آیات و سوره‌هایی که در حیاط مدرسه وجود دارد، احادیثی نیز در بالای دیوارهای حیاط بر روی کتیبه نوشته شده است. این احادیث از پیامبر(ص) و مربوط به علم و ارزش و مقام آن می‌باشد که یکی از ویژگی‌های مهم مدرسه به شمار می‌رود و این احادیث کاملاً مرتبط با مدرسه که یک جایگاه علمی بوده و هست می‌باشد. به غیر از احادیث، القاب خداوند نیز بر روی کاشی نوشته شده است که در مجموع ۳۲

حدیث و ۳۲ لقب وجود دارد. احادیث شاید به این دلیل که از نقل قول‌های قرآنی سازگارتر بودند، محبوب شدند و این احادیث از دوره صفوی بسیار مورد توجه واقع شدند (کاردار طهران، ۱۳۹۵، ص. ۵۸).

شکل ۵- احادیث حیات

۷-۳-۳- کتیبه‌های چهار ایوان

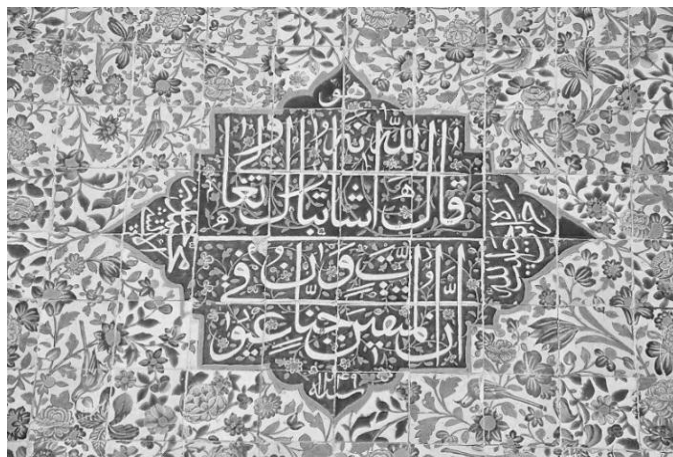
در معماری، ایوان اینگونه تعریف می‌شود: ((بخشی از ساختمان که دارای سقف، بدون پنجره و معمولاً متصل به جلو ساختمان است و بخشی از فضای داخلی خانه (عمارت) که عموماً به شکل طاق و یا هلالی می‌ساختند)) (بهشتی و قیومی، ۱۳۸۹: ۳۷). رسولی در کتابش اینگونه ایوان را توضیح می‌دهد: ((به فضایی که عامل ارتباط فضای خارجی به داخل بنا و یا ارتباط دهنده محوطه به گنبدخانه باشد، ایوان گفته می‌شود. در ساخت و پوشش ایوان و ایوانچه معمولاً از یک نیم گنبد استفاده می‌شود)) (رسولی، ۱۳۸۹: ۱۰۲). مدرسه خان یک بنای چهار ایوانی است که در هر ایوان تزئینات کاشی و کتیبه، کار شده است. زیباترین ایوان آن ایوان غربی است که اتاق ملاصدرا نیز در همین ضلع قرار دارد.

۱-۷-۳-۳- ایوان غربی

در بالای ایوان غربی سوره ((والفجر)) یعنی هشتاد و نهمین سوره قرآن با خط ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجورد نوشته شده و در پایان نام کارخانه کاشی پز و خطاط کاشی‌ها ذکر شده که کارخانه کاشی پز فغفوری و خطاط کتیبه، نسابه نوشته شده است. در کمرکش ایوان و زیر اتاق ملاصدرا مناجات نامه منسوب به حضرت علی (ع) با خط ثلث و بر روی کاشی آمده و در پایان نام خطاط یعنی ((محمدحسین الآتشی)) و تاریخ آن ۱۲۴۹ ه.ق نوشته شده است.

متن مناجات نامه:

لَكَ الْحَمْدُ يَا ذَا الْجُودِ وَالْمَجْدِ وَالْعُلَى تَبَارَكَتْ تُعْطَى مَنْ تَشَاءُ وَتَمْنَعُ الْهَى لَنْ أَعْطَيْتُ نَفْسِي سُؤْلَهَا فَهِيَ
 أَنَا فِي رَوْضِ النَّدَامَةِ أَرْتَعُ الْهَى تَرَى حَالِي وَفَقْرِي وَفَاقْتِي وَأَنْتَ مُنَاجَاتِي الْخَفِيَّةُ تَسْمَعُ الْهَى وَ
 خَلَّاقِي وَحِرْزِي وَمَوْلَى إِلَيْكَ لَدَى الْإِعْسَارِ الْيُسْرَ أَفْزَعُ الْهَى فَلَا تَقْطَعْ رَجَائِي وَلَا تُزْغُ فُؤَادِي فَلْيَ فِي
 سَبَبِ جُودِكَ مَطْمَعُ الْهَى لَنْ جَلَّتْ وَجَمَّتْ خَطِيئَتِي فَعَفْوِكَ عَن ذَنْبِي أَجَلٌ وَأَوْسَعُ
 داخل طاق ایوان نیز سوره جمعه یعنی شصت و دومین سوره قرآن بر روی کاشی آمده و علاوه بر آیات و
 سوره های فوق، در وسط ایوان عبارت ((قال الله تبارك و تعالی شانہ ان المتقين فی جنات العيون. سنه
 ۱۲۴۹)) آمده و در آخر نام کاتب که ((محمدحسین الآتشی)) می باشد ذکر شده است.

شکل ۶- کتیبه ایوان غربی

۲-۷-۳-۳- ایوان جنوبی

در بالای ایوان جنوبی سوره ((الشمس)) نود و یکمین سوره قرآن با خط ثلث سفید بر زمینه لاجورد نوشته شده است. در کمرکش ایوان قسمتی از سوره ((آل عمران)) و آیات ۱۸ تا ۲۱ این سوره و بر کاشی لاجورد و به خط ثلث سفید نوشته شده و در آخر سال ۱۲۷۸ هـ ق یعنی زمان مرمت ایوان که در زمان ناصرالدین شاه انجام گرفته ذکر شده است. بخش مهمی از این آیات به توحید و صفات خداوند پرداخته شده است. در کنار ایوان جنوبی مناجات نامه منسوب به حضرت علی(ع) و با کاشی معرق نقش شده است. در داخل ایوان یک محراب قرار دارد که جهت نشان دادن قبله برای نماز می باشد.

متن مناجات نامه:

الهی تری حالی و فقری و فاقتی و آنت مناجاتی الخفیه تسمع
الهی إذا لم تعف عن غیر محسن فمّن لمسیء بالهوی یتمتع

شکل ۷- مناجات نامه حضرت علی (ع)

۳-۷-۳-۳- ایوان شرقی

در بالای این ایوان سوره ((لیل)) یعنی نود و دومین سوره قرآن نوشته شده و در پایان تاریخ ۱۲۷۸ ه.ق و نام کاشی ساز یعنی تیرانداز در آخر کتیبه دیده می‌شود. در داخل ایوان نیز آیات ۲۵۶ تا ۲۵۸ سوره بقره یعنی آیت الکرسی و بر کاشی لاجورد و به خط ثلث سفید نگاشته شده و در آخر کتیبه تاریخ ۱۲۷۸ ه.ق ذکر شده است. آیت الکرسی ناظر بر وحدانیت خدای متعال و بیان صفات متعددی درباره اوست به گونه‌ای که می‌توان آن را شناسنامه‌ای از خدای عزوجل برشمرد. ورودی ایوان دارای ازاره سنگی است که روی آن پرندة حجاری شده اما این ازاره تخریب شده و قسمت بالای آن نیز که دارای فتیله آبی رنگ بوده نیز از بین رفته است.

۴-۷-۳-۳-ایوان شمالی

در بالای ایوان سوره ((الاعلی)) که هشتاد و ششمین سوره قرآن است نوشته شده و در داخل ایوان نیز آیات ۱۶۲ تا ۱۶۶ سوره ((نساء)) و به تاریخ ۱۲۷۶ ه.ق آمده است. محتوای این سوره مربوط به احکام زناشویی و ارث و همچنین به احکام نماز، جهاد و شهادت نیز اشاره دارد. در این ضلع قسمتی از مناجات نامه منسوب به حضرت علی (ع) نیز بر روی کاشی معرق و در قاب‌های محرابی نوشته شده است. متن مناجات نامه:

الهی لئن أعطیت نفسی سُؤْلَهَا فَهِيَ أَنَا فِي رَوْضِ النَّدَامَةِ أَرْتَعُ
الهی و خَلَّاقی و حِرْزِی و مَوْلَى إِلِیکَ لَدَى الْإِعْسَارِ و الْیُسْرِ أَفْزَعُ

۴-جدول کتیبه ها

در جداول زیر عنوان کتیبه‌های مدرسه خان به همراه موقعیت و مضمون آن‌ها آورده شده است.

جدول ۱- کتیبه‌های سردر مدرسه

ردیف	عنوان کتیبه	محل قرارگیری کتیبه	مضمون کتیبه
۱	قسمتی از مناجات نامه حضرت علی(ع)	سردر ورودی(قسمت راست و چپ)	راز و نیاز با خداوند
۲	کتیبه الوان	سردر ورودی	ستایش پیامبر(ص) و خاندانش و توصیف مرمت
۳	سوره والضحی	سردر ورودی	هدایت پیامبر(ص) به توحید و احکام
۴	سوره الشمس	سردر ورودی	تقوا و پاکی نفس
۵	سوره کوثر	سردر ورودی	ناکام ماندن دشمنان

جدول ۲- کتیبه‌های هشتی مدرسه

ردیف	عنوان کتیبه	محل قرارگیری کتیبه	مضمون کتیبه
۱	آیات ۳۱ تا ۳۷ سوره بقره	هشتی	تعلیم اسماء الهی به آدم
۲	القاب خداوند	هشتی	لقب‌های خداوند
۳	معرفی معمار	روبروی در ورودی و بالای فخرمدین	کمتر خلائق ساعی عز دین حسین شماعی

جدول ۳- کتیبه‌های حیاط مدرسه

ردیف	عنوان کتیبه	محل قرارگیری کتیبه	مضمون کتیبه
۱	سوره انسان	نیمی از ضلع شمالی تا آخر ضلع غربی	آفرینش انسان
۲	سوره ملک	از ابتدای ضلع جنوبی تا قسمتی از ضلع شرقی	علم و آگاهی خداوند به همه امور
۳	سوره قیامت	از ضلع شرقی تا آخر ضلع	رستاخیز
۴	سوره آل عمران	نیمی از ضلع شمالی	توحید و صفات خداوند
۵	سوره والفجر	بالای طاق غربی	امتحان و آزمایش انسان، انتقام شدید خداوند
۶	قسمتی از مناجات نامه حضرت علی(ع)	وسط طاق غربی	راز و نیاز حضرت علی(ع) با خداوند
۷	سوره جمعه	درون طاق غربی	پرستش خداوند
۸	سوره الشمس	بالای طاق جنوبی	پاک سازی دل از شرک و آراستگی به عوامل فلاح

جدول ۴- کتیبه‌های حیاط مدرسه

۹	آیات ۱۸ تا ۲۱ سوره آل عمران	درون طاق جنوبی	یکتایی خداوند و اعتقاد به اسلام
۱۰	قسمتی از مناجات نامه حضرت علی(ع)	سمت راست و چپ طاق جنوبی	راز و نیاز حضرت علی(ع) با خداوند
۱۱	سوره لیل	بالای طاق شرقی	حق شناسی
۱۲	آیت الکرسی(آیات ۲۵۵ تا ۲۵۸ سوره بقره)	درون طاق شرقی	ارتباط خداوند با آفریدگانش
۱۳	سوره الاعلی	بالای طاق شمالی	سعادت و شقاوت مؤمنان و کافران
۱۴	آیات ۱۶۲ تا ۱۶۶ سوره نساء	درون طاق شمالی	احکام زناشویی، نماز و جهاد و شهادت
۱۵	قسمتی از مناجات نامه حضرت علی(ع)	سمت راست و چپ طاق شمالی	راز و نیاز حضرت علی(ع) با خداوند
۱۶	۳۲ حدیث از پیامبر(ص) در خصوص علم	دور تا دور حیاط	ارزش علم
۱۷	۳۲ لقب از خداوند متعال	دور تا دور حیاط	لقب‌های خداوند

نتیجه گیری

مدرسه خان که معروفترین بنای دوره صفوی در شیراز محسوب می‌شود، کاربری خود را از دوره صفوی تا به امروز هنوز حفظ کرده است. در دوره صفوی توجه ویژه‌ای به این مدرسه شد و دلیل اصلی آن حضور ملاصدرا و تدریس او در این مدرسه بوده زیرا هدف از تأسیس آن نیز ترویج مذهب شیعه بود. امروزه معماری این بنا در نوع خود بی‌نظیر می‌باشد و به همین دلیل اهمیت بنا را دو چندان کرده است. از معماری بنا که مربوط به دوره صفوی باشد، چیز زیادی باقی نمانده و بیشتر آن مربوط به مرمت دوره قاجار و بعد از آن است. نکته مهم معماری مدرسه، وجود کتیبه‌های بسیار زیاد قرآنی و احادیث است که از ورودی تا حیاط و ایوان‌های آن را در بر گرفته و این که همه کاشی‌کاری‌ها و کتیبه‌ها بر اساس طرح دوره صفوی مرمت شده یا نه مشخص نیست اما تعدادی از کتیبه‌های بنا از آن دوره باقی مانده است.

سوره‌های قرآنی، احادیث، القاب خداوند و... موضوع کتیبه‌های مدرسه را تشکیل می‌دهد، سوره‌هایی نظیر بقره، نساء، شمس، لیل، ملک، قیامت و... نکته مهم کتیبه‌ها، مناجات نامه حضرت علی(ع) است که در ۴ قسمت بنا کار شده و منطبق با دوره زمانی خود می‌باشد زیرا همانطور که گفته شد صفویان شیعی مذهب بودند و دلیل ساخت مدرسه نیز ترویج مذهب شیعه بوده است. همچنین وجود کتیبه الوان در سردر مدرسه، دو کتیبه ضلع غربی حیاط نیز تأیید کننده این حرف است. از دیگر نکات مهم کتیبه‌ها، احادیث کار شده در حیاط مدرسه می‌باشد که مرتبط با کاربری مدرسه یعنی علم و علم آموزی و مقام بزرگ علما است. با این توصیف مدرسه خان را می‌توان شناسنامه‌ای از آیات قرآنی دانست که در نوع خود در شیراز بی‌نظیر می‌باشد.

منابع

• قرآن کریم

- بهروزی، علینقی (۱۳۴۹). **بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه شیراز**، شیراز، انتشارات اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس
- بهشتی، محمد، قیومی بیدهدی، مهرداد (۱۳۸۹). **فرهنگ نامه معماری ایران در مراجع فارسی**. تهران، انتشارات دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر
- پوپ، آرتور فیلیس اکرم (۱۳۸۶). **سیری در هنر ایران** (از دوران پیش از تاریخ تا امروز). مترجم: نجف دریابندری، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی
- تونو، ژان (۱۳۷۱). **سفرنامه**، مترجم: آزاده حیدری، تهران، بی نا
- حسینی فسائی، حسن (۱۳۶۷). **فارسنامه ناصری**. ج ۲. تهران، انتشارات امیرکبیر
- خانی پور، رضا (۱۳۸۳). **کتیبه و کتیبه نگاری**، شماره ۷۷ و ۷۸، کتاب ماه هنر، صص ۱۶۴-۱۶۱
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). **لغتنامه** (ج ۱)، تهران، انتشارات دانشگاه تهران
- دیولافوآ، ژان (۱۳۶۱). **سفرنامه**، مترجم: فره وش، تهران، انتشارات خیام
- شایسته فر، مهناز (۱۳۸۰). **جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی**، مجله مدرس، دوره ۵، شماره ۲۳، صص ۹۷-۸۴
- شیرین فشان، اسداله (۱۳۹۴). **مطالعه تطبیقی ساختار بصری در کاشی کاری مدرسه خان و عهد صفوی**، کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی، صص ۱۷-۱
- فرصت الدوله شیرازی، محمد نصیر (۱۳۶۲). **آثار عجم**، تهران، انتشارات بامداد

- کاردار طهران، دلارام (۱۳۹۵). **کتیبه شناسی: کتیبه های عربی در ایران**، مجله چیدمان، سال پنجم، شماره ۱۵، صص ۶۱-۵۷
- مکی نژاد، مهدی (۱۳۸۸). **سیر تحول کتیبه های ثلث در معماری ایران (صفوی تا قاجار)**، فصلنامه تحلیلی پژوهشی نگره، شماره ۱۳
- وثیق، بهزاد، و قدردان قراملکی، رضا (۱۳۹۵). **مفهوم آموزش و تأثیر آن در معماری مدارس اسلامی (مقایسه تطبیقی مدارس سلجوقی و صفوی)**، فصلنامه پژوهش های معماری اسلامی، سال چهارم، شماره ۱۲، صص ۴۰-۵۶